

BAČKOJ AUGINTAS, PRO ŠPUNTA PENĖTAS: MENINIO VAIZDO RAIŠKOS ĮVAIROVĖ

GIEDRĖ BUFIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Straipsnio objektas – tiriamasis priežodis ir sinonimiški tipai (apie 20) su variantais. Medžiaga rinkta iš Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto sisteminės Lietuvių patarlių ir priežodžių kartotekos.

Darbo tikslas – trumpai aptarus priežodžių reikšmę ir vartojimą, sintaksinę struktūrą, daugiausia dėmesio skirti poetinei raiškai: aprašyti meninius vaizdus formuojančias realijas ir jų derinius, išnagrinėti vaizdų modeliavimo mechanizmą, nustatyti komiškumą kuriančias priemones. Cituojami pavyzdžiai šiek tiek (kiek pavyko rasti medžiagos) gretinami su latviškais atitikmenimis – ieškoma analogijų arba specifinės, tik latviams būdingos, vaizdų raiškos.

Tyrimo metodai – aprašomasis, struktūrinės-semantinės analizės, stilistinės analizės, gretinamasis.

Priežodžio idėja ir struktūra

Tiriamasis priežodis laikytinas baltišku: jis populiarus ir lietuvių, ir latvių kalbose (*Mucā audzis, pa spundi barots*), tuo tarpu kitos tautos, net ir artimi mūsų kaimynai slavai, jo nežino ir nevartoja. Iš negausių paaiškinimų sisteminėje Lietuvių patarlių ir priežodžių kartotekoje matyti, kad šitaip atsiliepiama apie neišmanėlį, keistuolį ir tokį, „kurs žmonių nematęs“, t. y. nebuvęs tarp žmonių ir nemokantis su jais elgtis, nesilaikantis elementarių bendravimo normų. Latvių paremiologė Elza Kuokarė, aptardama šio priežodžio populiarumą latvių kalboje, nurodo, kad priežodžio motyvas yra patekęs ir į dainuojamąją latvių tautosaką. Pavyzdžiui, vienoje piršlybų dainoje sakoma, kad bačkoje užaugo bernelis, per skylę išmaitintas – nemokėjo nusilenkti savo mergelės motinėlei¹. Dainos žodžiai „nemokėjo nusilenkti“ puikiai iliustruoja situacinį priežodžio kontekstą. Atrodo, kad piršlėmis atvykęs bernelis nėra visai nemandagus – jis gal ir norėjo nusilenkti, bet nežinojo kaip, todėl ir buvo pašieptas bei atitinkamai apdainuotas. Daugeiui lietuvių patarlių ir priežodžių taip trūkstančių konteksto duomenų galima rasti Igno Končiaus veikale „Žemaičio šnekos“ – savotiškoje kaimo gyvenimo enciklopedijoje. Štai kaip jis komentuoja tiriamąjį priežodį:

Ar tik nebus geriau viešos gegužinės-nibrės už slankiojimą pakrūmiai. Čia visų akyse pasistumdo, pašoka, pajuokauja, elgesio pramoksta, muzikos pasiklauso. Negalima juk „statinėje auginti – špuntu girdyti“. Susiuostys iš kietos rankos ištrūkęs, ir savo padarys. Kodėl nepabendrauti! Jei kuris kokių progų ieško, visuomet gali susirasti, visai nibrėse nesilankydamas².

Taigi neišmanėliams, žiopliams, storžieviams taikomas priežodis akcentuoja mintį, kad netinkamai auginant ir auklėjant vaiką – o būtent: atskyrus jį nuo kitų žmonių ar net, pasak priežodžio hiperbolizuoto vaizdo, apskritai izoliavus nuo bet kokių kontaktų su išoriniu pasauliu, nepavyks išauginti pilnavertės asmenybės. Ši idėja išsakoma dviem vienas kitą paremiančiais argumentais, kurie sujungti sintaksinio paralelizmo būdu. Dažnas paremių struktūroje sintaksinis paralelizmas paprastai jungia du kontrastiškus motyvus (antitezė) arba gretinami vaizdai iš skirtingų tikrovės plotmių – augalijos, gyvūnijos, negyvosios gamtos pasaulio ir atitinkamų žmogaus gyvenimo momentų. Mūsų atvejis kitoks: paraleliniai komponentai pateikia panašią informaciją apie kalbamą asmenį, taigi semantine prasme jie yra artimi. Tokia posakio struktūra (išsakant du lygiaverčius argumentus) didina jo vaizdingumą ir įtaigumą, o svarbiausia – apibendrinimo laipsnį. Toli siekiantis apibendrinimas yra esminė sintaksinio paralelizmo būdu konstruojamų paremių meninio vaizdo žymė³.

Priežodis gali būti sudarytas ir iš trijų komponentų, pavyzdžiui:

Bačko augints, pro špuntą peniets, nieka neregiets LTR 1011(272)

Bačko auginta, pro špuntą penieta, o saulės neregiejusi VPŽ 8

Bačkoj augis, kiaučių žindis, per skylę penėtus LTR 6298(72)

Vis dėlto absoliuti dauguma variantų turi dvinarę struktūrą. Ir tai suprantama: iš dviejų komponentų, keturių reikšminių žodžių eliptiškai sudarytas priežodis geriausiai atitinka tokį svarbų šiam žanrui lakoniškumo reikalavimą.

Euritmijos ir eufonijos efektai

Paralelinė posakio struktūra, kai derinamos dvi vienodos gramatinės sandaros teksto atkarpos, paprastai sukelia ir žodžių pasikartojimą⁴. Tas pačias sintaksines funkcijas atliekantys žodžiai dažniausiai išsidėsto simetriškai, o tai jau proga atsirasti eiliuotos kalbos ritmui ir susidaryti bent jau gramatiniams rimams (kai sutampa skirtingų leksinių vienetų priesagos arba galūnės). Mūsų atveju gramatiniai rimai išreikšti analogiškais dalyvių priesagomis: *augints – girdyts, peniets – neregiets, augis – žindis* ir pan. Kazys Grigas yra pastebėjęs, kad gramatiniai rimai yra bene pati darybiškiausia patarlių kalbos sužaisminimo priemonė; labai įvairiai ir dažnai ją naudoja sintetinių kalbų grupei priklausančios kalbos (tarp jų – ir lietuvių kalba)⁵.

Tiriamąjį priežodžio tekstas yra natūralus, organiškai susijęs su šnekamąja kalba. Antra vertus, garsiai tariamas jis gana ryškiai išsiskiria iš šnekos srauto: ritmingai

skamba kirčiuoti skiemenys, aiškiai girdimi garsų sąskambiai. Ši akustinė fonetinė darna pirmiausia palengvina posakio įsiminimą, bet kartu didina ir emocinį jo vaizdo įtaigumą. Juk priežodis ne tik perduoda įprastą sąvokinę informaciją – artikuliacinės akustinės priemonės išryškina loginius frazės kirčius. Paprastai rimuojami tie leksiniai vienetai, kuriems tenka didžiausias reikšmės krūvis. Todėl rimai yra susiję ir su semantiniu kūrinio lygmeniu, dažnai kaip tik nuo jų tikslinga pradėti turinio aiškinimą⁶. Poetinėje kalboje, ant kurios slenksčio stovi ir mūsų tiriamasis priežodis, į sudėtingą hierarchinę struktūrą išsidėsto visi jos elementai: dinaminiai-ritminiai, fonetiniai, morfologiniai, leksiniai-semantiniai, sintaksiniai. Jie glaudžiai susiję vienas su kitu – bet kurio pakeitimas ar eliminavimas jautriai atsiliepia poetinės frazės prasmei⁷. Patarlių poetikoje formos ir turinio vienovė taip pat akivaizdi. Garsinės puošmenos nėra savitikslių, o atlieka net keletą uždavinių. Kaip jau buvo minėta, palengvina posakio įsiminimą, padidina vaizdo ekspresyvumą ir meninį įtaigumą. *Bačkoj augintas, pro špuntą penėtas* – dėl eiliavimo pradų šis priežodis ne tik skambus ir žaismingas; jis nustebina minties originalumu, prajuokina ar nuteikia ironiškai (nelygu situacija), pagaliau – yra toks gyvybingas, nepamirštas iki šių dienų.

Sinonimiški priežodžiai

Priežodžio variantuose⁸ vietoj *bačkos* gali atsirasti jos sinonimai – *statinė*, *bosas* arba retesnis tarmiškas *verpelė* (skolinys), o vietoj *špunto* atitinkamai – *skylė*, *volė* ir skolinys iš vokiečių kalbos *cviklis* / *cvikis* / *svikis*, pavyzdžiui:

Tas yr į bosą užaugints ir per skylę šerts JacCh 52
Verpelėje augę, pro svikį penėti LMD I 700(188)

Tai tik nežymūs leksinės teksto sudėties pakeitimai, nedaug veikiantys priežodžio semantiką (nebent suvokimą apsinkintų rečiau vartojami skoliniai iš vokiečių kalbos – *špuntas*, *cvikis*, *verpelė*). Tačiau lietuvių kalboje yra gausi grupė tiriamajam posakiui sinonimiškų priežodžių, kurie sudaro apie 20 savarankiškų tipų. Juos visus vienija idėja ir stabiliai išlaikomas sintaksinis modelis, tuo tarpu vaizdai išradingai komponuojami iš daugelio kitokių realiųjų. Yra dvi priežastys, dėl kurių verta visus šiuos tipus analizuoti kartu. Pirmiausia, ypatingą jų artimumą su tiriamuoju priežodžiu įrodo kontaminuoti tekstai, tokie, kaip, pavyzdžiui: *Miške gimusi, bačkoj augusi, pro volę penėta, o saulės neregėjusi* MŽŽ 285. Be to, panašiai juos latvių kalboje aptarė E. Kuokarė, tirdama latvių ir lietuvių patarlių paraleles⁹. Čia iškyla tipo problema: latvių paremiologė tipą suvokia daug plačiau – visus sinonimiškus priežodžius ji laiko vienu tipu, kurį sąlygiškai pavadina „neteisingai išauklėtas“.

Iki šiol susidūrėme su *bačkoje* (*statinėje*, *bose...*) auginamo vaiko vaizdu. Sinonimiškų tipų analogiškuose komponentuose pasirodo keliolika naujų realiųjų – kaip netinkama vaiko auginimo vieta gali būti nurodoma *giria*, *miškas*, *krūmas*, *kelmas*, *pečius*, *užpečkis* / *užkakalė*, *zelkis*, *kertė*, *maišas*, *puodynė*, *užlos*. Keletas pavyzdžių:

Girioje augytas, iš krepšio maitytas LTR 390(140/609)

Po pečių augusi, pro koklį penėta – ką ji išmano? LKŽ VI 300

Užpečkie augis, mazginį žindis LTR 267(471)

Vaizdai, grindžiami netinkama gimimo vieta

Išvardijama ir daugiau nesusipratimų, galėjusių nulemti asmenybės nepilnavertiškumą. Labai dažnai tokia nepalanki aplinkybė yra netinkama vaiko gimimo vieta:

Girioj gimęs ir augęs, niekad saulės nematęs LKŽ III 340

Miške gimęs, miške augęs LTR 3853(332)

Užpečky gimus, an zelkio užaugus LKŽ XVII 676

An pečiaus gimdytas, maiše augytas LTR 3075(176)

Kerčioj gimęs, užkrosnyj augęs LTR 618(10/3)

Pelenūs gimęs, užpečiuo augęs LKŽ XVII 676

Kašelėj gimęs, užkrosny augęs BLF 51 ir t. t.

Nesunku pastebėti, kad realijos, reiškiančios netinkamą gimimo ir auginimo vietą, daugeliu atvejų gali lengvai pakeisti viena kitą sinonimiškuose priežodžiuose; štai dar pora tokių pavyzdžių:

Pūdynėj gimęs, užpečky augęs, svieto nematęs LTR 293(744/93)

Užkrosny[je] gimęs, pūdynė[je] augęs BLF 51¹⁰

Latviai turi vos vieną variantą, kuriame minima netinkama vaiko gimimo vieta, turėjusi įtakos tolesniam jo charakterio formavimuisi. E. Kuokarė linkusi manyti, kad įprasta latvių moterų gimdymo vieta – pirtis – buvusi taip sakralizuota ir nukrypimai nuo jos buvę tokie reti, kad nesusidarė atskira vaizdų sistema¹¹.

Ką apie tai sako lietuvių etnografinė medžiaga? Rasa Paukštytė, parašiusi monografiją apie gimtųjų ir krikštytųjų papročius Lietuvos kaime, kurioje apibendrina daugelio mokslininkų nuomones šiuo klausimu, teigia:

XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje būta atvejų, kai moterys eidavo gimdyti į negyvenamą patalpą: tvartą, klėtį, jaują, pirtį. Žiemą dažniausiai gimdė tvarte, kur būdavo šilta. Gimdyvė buvo guldoma avigardyje ant storai paklotų šiaudų. Jei nebuvo didelių šalčių, tai pribuvėja ten kūdikį nuprausdavo ir tik tada parnešdavo į pirkia, o po valandos parvesdavo į trobą ir gimdyvę. Vasaros metu daugiausia gimdė klėtyse, nors iki šio amžiaus pradžios moterys dar eidavo gimdyti į pirtį¹².

Kaip matyti iš šios citatos, lietuvių moterys senovėje gimdydavo ne gyvenamajame name, o rinkdavosi pirtį, kaip ir latvės, taip pat klėtį, jaują, tvartą. Taigi visai pagrįstai būtų galima daryti prielaidą, kad minėtos patalpos kitados buvo laikomos įprastomis gimdymo vietomis.

Kodėl gi jas atitinkančios realijos priežodžių vaizduose (kaip ir *giria, krūmas, miškas, užpečkis, pelenai*) jau reiškia neįprastumą, nukrypimą nuo normos?

Pirty ažukrosny gimęs (tamsus žmogelis) LKŽ XVII 676

Jaujoj gimęs, ant pečiaus užaugęs LTR 3853(232)

Tvarti gimis ir užaugis LTR 4155(314)

Tu tvarti gimis, tvarti užaugis, niekur nebuvjis LTR 4155(50)

Šiuo atveju didžiausią reikšmę turi aptariamasis realijas lydinčios neigiamos konotacijos. Visi cituoti posakiai (taip pat ir tie, kurie dar bus pateikti tolesniame straipsnio tekste) yra ekspresyvūs šnekos akcentai: jais siekiama sužadinti pašnekovų vaizduotę ir ypač emocijas. Todėl neatsitiktinai į priežodžių vaizdus pateko tokios realijos, kurios lietuvių kalboje ir frazeologijoje dažniausiai turi niekinamąją stilistinę vertę. Ji atsiranda dėl *pirties, jaujos, tvarto, pečiaus, užpečkio / užkrosnio, kertės, pelenu* loginio-asociacinio ryšio su tamsa, nešvara, suodžiais ir pan., kurie liaudies pasaulėjautoje suvokiami kaip nenaudingi ar net žalingi žmogui ir paprastai sudaro neigiamąjį binarinių opozicijų narį (dar plg.: *Pirtis jaują vainoja, o abidvi suodės LMD I 881(339); Kad neverksi tekėdama, verksi kertėj tupėdama LMD I 262(1); Purvina kaip tvarte LTR 3900(240); Suodinas kaip pečiaus kakta LKŽ V 97; Kaip iš užpečkio išlindęs FŽ 777*). Vartojant šiuos priežodžius ne tiek svarbi tikrovės pasaulio logika, kiek tinkamai pasirinktas pokalbio momentas ir ironiškai pašaipi ar pikta tarimo intonacija. Be to, minėtų vaizdų argumentaciją dažniausiai paremia antrasis (kartais – dar ir trečiasis ar ketvirtasis) posakio sandas. Todėl visai įmanomas ir toks priežodis: *Kaimė gimęs, užpečky augęs LTR 3253(94)*.

Vaizdai, grindžiami netinkamu gimimo laiku

Kita lemtinga asmenybės formavimuisi aplinkybė, kurią gana dažnai nurodo sinonimiški priežodžiai – netinkamas gimimo laikas. Tradicinėje lietuvių, kaip ir kitų tautų, kultūroje laiko sampratai būdinga mitologizacija, t. y. vieni laiko momentai suvokiami kaip palankūs, sėkmingi, o kiti – nepalankūs, pavojingi. Buvo tikima, kad palankus laikas atneš gerą sveikatą, turtus, laimę, o nepalankus lems vargą, nesėkmes, ligas, net mirtį. Tas pats įvykis / veiksmas, pasak laiko magijos, galėjo sukelti labai skirtingas pasekmes – priklausomai nuo to, kada jis įvyko ar buvo atliktas¹³. Todėl apeigas ir papročius saistė griežta laiko reglamentacija: liaudies tikėjimuose gausu įvairių skatinimų ir ypač draudimų, padedančių kiekvienu atveju pasirinkti tinkamiausią momentą ir taip apsisaugoti nuo ateityje gresiančių nemalonumų. Mitologiškai įprasminėti buvo kalendorinių švenčių periodai, mėnulio fazės, savaitės dienos. Ypatingu magišku pasižymėjo paros ciklas, kuriame galima išskirti du kulminacinius momentus, vadinamuosius ribinius taškus – vidurdienį ir vidurnaktį¹⁴. Kūdikio gimimo laikas buvo suvokiamas kaip nepaprastai svarbus, galintis nulemti visą žmogaus gyvenimą. Pavyzdžiui, tikėta, jog sėkmingai viskas klostysis gimusiam sekmadienį; gimęs per mėnulio jaunatį būsiąs gražus, jaunos išvaizdos, negreit pasensiąs, tačiau neatsparus ligoms ir nedrąsus; gimęs delčioje – senos išvaizdos, niūraus bei pikto būdo, tačiau geros sveikatos¹⁵. Dabar prisiminkime priežodžius: kokį nepalankų gimimo laiką nurodo jie? Beveik visais atvejais tai naktis:

Naktį gimęs, tai ne žmogus LTR 554(185)

Ką jis žino, nakčia gimęs LTR 6462(362)

Naktį gimęs, užpečė[je] augęs, girioj gyvenąs, ką mokėsi LKŽ XVII 676

Jau buvo užsiminta, kad vidurnaktis yra vienas iš ribinių paros taškų, keliančių žmogui ypatingą pavojų. Grėsminga ir bauginanti vidurnakčio valanda apdainuota liaudies dainose: kaip tik šiuo metu, „vidury naktelės“, vyksta svarbūs įvykiai – skleidžiasi stebuklingas paparčio žiedas, atleikia trys raibos gegelės, išvežama seserėlė¹⁶. Pasak priežodžių, pavojingas vidurnakčio metas nėra palankus kūdikiui ateiti į pasaulį:

Gėmė vėdornaktį musėt, ka tap niek[a] nesapront[i]! LKT 74

Kad naktį gimę vaikai išsiskiria kvailumu, tikėjo ir latviai – tai buvo populiarus prietaras, paliudytas ir Pėterio Šmito¹⁷. Todėl keista, kad užfiksuotas vienintelis latviškas priežodis su tokiu vaizdu – *Naktī dzimis, sumozgōs mazgōts* [‘Naktį gimęs, pamazgose praustas’]¹⁸. Antrasis priežodžio komponentas specifinis, būdingas tik latviams. Dabar kyla klausimas, kodėl vaizdų apie prausimo vandenį sistema nesusiformavo lietuviškų priežodžių grupėje. Juk lietuviams pirmasis naujagimio prausimas, paprastai atliekamas pribuvėjos, taip pat turėjo ritualinę reikšmę¹⁹. Tikėta, jog šio prausimo vanduo turi magiškų savybių, todėl su jo ruošimu susiję daug prietarų²⁰. Nesilaikant griežtų reikalavimų ir netinkamu vandeniu nuprausus naujagimį, tai galėję neigiamai jam atsiliepti. Pavyzdžiui, per karštu vandeniu pirmą kartą nupraustas žmogus visą gyvenimą būsiąs nekantrus, karšto temperamento (plg. analogiškos struktūros priežodį apie išdykusį vaiką: *Maišu muštas, karštan vandenin praustas* LKŽ X 583).

Vaizdai, grindžiami netinkama krikšto vieta

Toliau apžvelgsime grupę priežodžių, kuriuose kaip paralelinis sandas iškeliamas dar vienas argumentas – netinkamas krikštas. Detalizuojant konkrečiau, nenusisekės ir ateityje neigiamai vaiko charakterį paveiksiantis krikštas yra toks, kuris atliktas netinkamoje vietoje arba netinkamu laiku. Pasak priežodžių, negalima vaiko krikštyti *girioje, miške, peludėje, užpečkyje* ir (dažniausiai pasitaiko) *maiše*:

Girioje augęs, girioje ir krikštytas LTR 390(140/144)

Jaujoj gimęs, miške krikštytas LTR 4571(429)

Kluone gimęs, peludėj krikštytas LKŽ IX 776

Miške gimęs, o užpečkin krikštytas LTR 208^b(269/2)

Et, nakt gimęs, maiš krikštyts LTR 4747(147)

Naktyje gimęs, maiše krikštytas, maiše augęs LTR 2199(1615)

Visos cituotų pavyzdžių realijos, nurodančios nederamą krikšto vietą, jau pažįstamos – jos buvo minėtos aptariant komponentus apie vaiko gimimą ar auginimą.

Bet yra du reti (ir seni) variantai, kurie daugeliui be didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ bus sunkiai suprantami:

Užpečė[je] augęs, koklė[je] krikštytas LMD I 938(69)

Daug žinai – naktį gimęs, kūzube krikštyts SLT 533

Pirmasis jų, XIX a. viduryje užrašytas Simono Daukanto, visiškai atitinka dvinario paralelizmo struktūrą; jis įdomus tarmiška *kokle*: tai toks molinis indas, maža puodynė²¹. Tarp aukščiau cituotų priežodžių pasitaikė keletas ir su *puodyne* – ši realija juose formavo nederamos vaiko gimimo ar auginimo vietos vaizdus (dar plg.: *Užpečiuo augęs, par pudynę veizėjęs* LKŽ X 843). Vėl turime atvejį, kai sinonimiškuose tipuose ta pati realija lengvai tampa naujo vaizdo dominante.

Kito priežodžio pirmasis paminėjimas dar ankstesnis – XVII a. antroji pusė. Veikiausiai tada buvo parašytas (apie 1675 m., išl. 1995–1997) vokiečių–lietuvių kalbų žodynas „Clavis Germanico-Lithvana“. Spėjamas jo autorius Fridrichas Pretorijus žodyno pabaigoje atskirai įdėjo pluoštą patarlių, priežodžių ir mįslių (iš viso 104 vienetus) – tai seniausias lietuvių smulkiosios tautosakos rinkinys²². Jame yra ir analizuojamas tekstas, papildantis dar viena realija nederamas krikšto vietas – *kūzubas*. Skolinys iš slavų kalbų (plg., lenkų *kuzub*, baltarusių *кyзoб*) reiškia luobą, žievę, o labiau paplitusi jo lytis *kūzavas* – aukšlį (iš medžio žievės padarytą indelį uogoms rinkti) arba dėžę malūne, į kurią malant pilami grūdai²³. *Kūzubą* (‘luobas, žievė’) asociaciniai ryšiai sieja su *mišku* ir *giria*, o *kūzavas* (‘aukšlys; dėžė malūne’) rikiuojasi į vieną gretą su kitais valstiečio žemdirbio rakan-dais – *bačka*, *puodyne*, *kokle*, *maišu*. Tiesa, vieninteliame iki šių dienų išlikusiame užrašyme turime tik *kūzubą*, tačiau reikia atsiminti, kad F. Pretorijus žodyne pateikė jam gerai žinomus posakius, kurie jau ilgą laiką buvo gyvavę kalboje ir spėję ištvirtinti žmonių galvosenoje²⁴; labai tikėtina, kad jie turėjo ir variantų. Prie aptariamo priežodžio F. Pretorijus įdėjo paaiškinimą vokiečių kalba – „Ein Limmel bleibt ein Limmel“ [‘Liurbis lieka liurbis’]; iš esmės jis sutampa su straipsnio pradžioje išvardytais komentarais.

Vaizdai, grindžiami netinkamu krikšto laiku

Netinkamas krikšto laikas, iškeliamas priežodžiuose kaip paralelinis argumentas, yra naktis: *Miške gimęs, naktį krikštytas* LTR 30(2487). Tačiau, kas jau buvo kalbėta apie laiko magiją ir nakties / vidurnakčio pavojingumą, būtų galima papildyti lietuvių tikėjimu, jog naktį laumė galinti nekrikštytą kūdikį pakeisti savo vaiku. Laumiuką nesunku atpažinti – jis esąs didelė galva, nuolat rėkia, blogai auga ir pan.²⁵ Visuose Lietuvos etnografiniuose regionuose buvo paplitęs kūdikio žibinimo paprotys: saulei nusileidus per visą naktį šalia kūdikio buvo deginama žvakė, o Dzūkijoje dar ir apžegnojami langai, durys, pirkios kampai – vietos, pro kurias galėtų patekti laumės ir kitos piktosios jėgos²⁶. Šie etnografiniai duomenys tiriamam komponentui suteikia papildomą prasminį niuansą: ar ne todėl negalima

naktį krikštyti, kad kyla pavojus pakrikštyti jau pakeistą vaiką, t. y. laumiuką, iš kurio vis tiek nieko doro nebus, nepadės nė krikštas.

Latvių priežodžių grupėje, kurią E. Kuokarė sąlygiškai vadina „neteisingai išauklėtas“, yra ir tokių pavyzdžių, kuriuose minimas blogas, nepriimtinas krikštas. Įdomu, kad latviai pabrėžia visai kitus negu lietuviai tokio krikšto aspektus ir suformuoja skirtingus priežodžių vaizdus:

Tas jau laikam ar samazgām kristīts [‘Tas jau, matyt, pamazgomis krikštytas’]
Traka mācītāja kristīts [‘Pasiutusio kunigo krikštytas’]²⁷

Kaip matyti iš pateikiamų pavyzdžių, lemiamą reikšmę nesėkmingam vaiko auklėjimui ateityje turės du dalykai – jo krikšto procedūros pažeidimas (pamazgos vietoj šventinto vandens) arba nestabili krikštą atliekančio asmens psichinė būklė (pasiutęs kunigas). Nors lietuvių ir latvių priežodžiai, akcentuojantys nevienodus krikšto aspektus, skiriasi savo vaizdų raiška, prasminis jų turinys išlieka labai artimas.

Humoristinis priežodžių pobūdis: nuo ironijos iki hiperbolės

Beveik visi straipsnyje cituoti posakiai kelia šypsena, o kai kurie – ir atvirą juoką. Kodėl? Meno teoretikų yra pastebėta, kad komiškumą (skirtingai nuo tragiškumo – lemties dalyko) įmanoma kurti ir sąmoningai²⁸. Komišką išpūdį gali sukelti ne tik žmogus, bet ir gyvūnai bei negyvi daiktai. Dažnai prajuokina tai, kas netikslinga, neatitinka tikrosios savo prigimties arba paskirties, sukelia priešingas lūkesčiams pasekmes ir pan.²⁹ Šiuo aspektu pažvelgus į priežodžių vaizdus, stebina tiek netikėtumų, tiek ir ne pagal paskirtį naudojamų daiktų įvairovė. Prisiminime dar kartą: vaikas gimsta miške (girioje, krūmuose, jaujoje, pirtyje, pelenuose, puodynėje, kašelėje...), auginamas bačkoje (maiše, puodynėje, po pečium, tvarte, miške, girioje...), maitinamas pro skylę (špunta, volę, koklį, iš krepšio), žinda kiaulę (mazginį, grybo kotą), krikštijamas maiše (koklėje, kūzube, užpečkyje, girioje, miške...) ir t. t. Krinta į akis gausa tekstų (straipsnyje jie cituojami toli gražu ne visi), kuriuose linksmai, be prideramos rimties ir pagarbos žvelgiama į gimtųjų ir krikšto apeigas. Kas tai – atsitiktinumas ar dėsningumas? Profesorius K. Grigas, išsamiau patyrinėjęs šiuos dalykus, nustatė, kad lietuvių frazeologijoje ryškų klodą sudaro posakiai, Dievo vardą pavartojantys mažų mažiausia lengvabūdiškai, o šventumo aureole paženklintos sąvokos juose įterpiamos į buitinius kontekstus, netgi suplakamos su visokiais niekais³⁰. Tai nereiškia, kad lietuviai nežinojo tikėjimo tiesų ar nemokėjo elgtis bažnyčioje. Tačiau namų aplinkoje, tarp savųjų, šmaikštuoliai tiesiog žaisdavo su šventųjų vardais, ir į gaivališko jausmo protrūkius tebuvo žiūrima kaip į linksmą išdaigą. Tokia šventenybių desakralizacija ir liaudiška transformacija laikytina viena iš sąmojo kūrimo priemonių ir kartu poetinio lietuvių tautos talento pasireiškimo forma³¹.

Komiškumo krūvis, tenkantis vaizdams, labai nevienodas. Pagal jį priežodžiai, o tiksliau – paraleliniai jų komponentai, išsidėsto į gana plačią skalę: nuo

dvelkiančių lengva pašaipą, ironiškų iki kandžiai pikty, hiperbolizuotų. Palyginime tris to paties tipo variantus, čia pateikiamus didėjančio komiškumo (ir ekspresyvumo) seka:

Girioj augęs, į medžius žiūrėjęs LTR 75(1739)

Girioje augytas, iš krepšio maitytas LTR 390(140/609)

Girioj augęs, grybo kotą žindęs LKŽ III 340

Abu pirmojo priežodžio sandai beveik neutralūs, tik atlaidžiai konstatuojantys. Antrajame posakyje pašaipą sustiprina netinkamo maitinimo (iš krepšio) vaizdas; pagaliau trečiasis variantas jau piktokai išjuokia – netinkamai maitinamo vaiko (t. y. žindančio grybo kotą) vaizdas itin komiškas.

Patys švelniausi yra posakiai, teturintys vieną komponentą ir išreikšti palyginimu:

Elgias kai miški augįs LTR 2989(1243)

Tu – kaip miške augęs (neiškauklėtas) LTR 5311(769)

Palyginamasis žodelis nubrėžia aiškią ribą: kalbamasis asmuo nėra „toks“, o tik „panašus į tokį“; nesant paralelinio argumento, nebelieka ir toli siekiančio apibendrinimo, posakiai skamba ne taip kategoriškai. Atrodo, jais dažnai norima ne pašiepti, o užjausti:

„...nemoka marčia tvarkytis, nežino, kame kas turi stovėti, tarsi būtų iš miško parėjusi“
KŽŠ 138.

Kitaip yra su vieno sintaksinio komponento priežodžiais, kuriems būdinga šiaip jau reta paremijoms retorinio klausimo forma. Kad ir ne itin humoristiški, jie vis dėlto labai ekspresyvūs – atrodo, kad taip emociškai sušukti gali tik visai iš kantrybės išvestas žmogus:

Kiba girioj augai? LTR 3181(194)

Gal miške ūgentas vaikas? (labai nemandagus) LKŽ XVII 367

Miškan gal augai? Ir tį gegutės išmokin LTR 3835(20)

Humoristiniai posakiai vartojami siekiant pašiepti, prajuokinti, o tam, kad jie prajuokintų, turi nustebinti. Šiam dvigubam išpūdžiui sukurti pasitelkiama ne tik meninių vaizdų konstravimo mechanizmas, netikėtu rakursu pateikiantis įvairių tikrovės plotmių realijas, ne tik jau aptarti garsinės instrumentuotės būdai, bet ir leksika. Paremijose nevengiama vartoti tam kartui pasidarytų naujadarų, tarnybių, skolinių (plg., *verpelė, cviklis / sviklis, koklė, kūzubas*). Retesni žodžiai, kontrastuodami su normine kalbos leksika, iškart patraukia dėmesį, taip pat suteikia žaismingumo ir paryškina komišką situaciją. Galima sakyti, kad vien jau neįprastas ausiai jų skambėjimas turi tam tikrą komiškumo užtaisą³².

Straipsnyje plačiau buvo aptarti ir paanalizuoti vaizdai, kurie sudaro sinoniminių tipų pagrindą ir turi daugiau ar mažiau variantų. Kol kas neliesti liko retai

(dažniausiai vienintelį kartą) pasitaikantys vaizdai, bet dabar, kalbant apie humora ir komiškumą, būtina stabtelėti ir prie jų. Paprastai užimdami galutinę poziciją trinarės sudėties priežodžiuose, jie tampa stipriausiu ekspresiniu akcentu. Tokiais atvejais pranoksta pirmuosius du komponentus ir netikėtumu bei komiškumu:

Peludėj gimdyta, užpečky augyta, už kūlio bernelio ir nutekėjo LKŽ XVII 676

Kiaulinyke gimęs, kiaulinyke augęs, dar ir kuolu užkaltas LTR 4713(46)

Nakčia užgimęs, miške užaugęs ir kelmo dievą garbina LTR 436(156/43)³³

Išvados

1. Priežodžio *Bačkoj augintas, pro špuntą penėtas* idėja (negalima vaiko auginti atskyrus jį nuo kitų žmonių) išsakoma dviem vienas kitą paremiančiais argumentais, sujungtais sintaksinio paralelizmo būdu. Tokia priežodžio struktūra padidina jo apibendrinimo laipsnį ir leidžia išradingai derinti meninius vaizdus.

2. Dar didesnė meninius vaizdus formuojančių realiųjų ir pačių vaizdų derinių įvairovė atsiskleidžia kartu analizuojant sinonimiškus priežodžius (apie 20 tipų). Juos visus vienija idėja ir stabiliai išlaikomas sintaksinis modelis, o ypatingą artimumą rodo kontaminuoti tekstai.

3. Visi priežodžiai yra humoristinio pobūdžio, tačiau atskiriems meniniams vaizdams tenka nevienodas humoro kiekis – nuo lengvos ironijos iki hiperbolės.

4. Komiškumo išpūdis kuriamas pasitelkiant keletą priemonių – tai meninių vaizdų konstravimo mechanizmas, netikėtu rakursu pateikiantis įvairių tikrovės plotmių realijas, gimtųjų ir krikšto apeigų desakralizacija, leksika (reti ir tarminiai žodžiai), garsinė instrumentuotė.

5. Tiriamasis priežodis (ir kai kurie sinonimiški tipai) gerai žinomas ir latvių kalboje. Dalies latviškų posakių vaizdai analogiški arba panašūs į lietuviškuosius, bet yra ir specifinių vaizdų, kurie būdingi tik latviams.

¹ Э. Я. Кокаре. Интернациональное и национальное в латышских пословицах и поговорках. Рига, 1978, p. 237.

² Ignas Končius. Žemaičio šnekos: Etnografiniai pasakojimai. V., 1996, p. 365; šioje knygoje yra dar vienas komentaras, parodantis kiek kitokį priežodžio vartojimo kontekstą – kalbant ne apie atskirą individą, bet apskritai apie išmanymą, mokslo žinias: „... gyvenimas ėjo pirmyn, reikėjo jį seksti, o iš kur gausi žinių patyrimo, visą laiką pas tėvą dirbdamas, tėvo trumpai laikomas! Išeidavo tarsi „Bačkoje augints – špuntu girdyts“. Tai labai sulaikydavo ūkių pažangą“ (p. 122).

³ Kazys Grigas. Lietuvių patarlės: Lyginamasis tyrinėjimas. V., 1976, p. 220.

⁴ Ten pat, p. 145.

⁵ Ten pat, p. 211.

⁶ Ю. М. Лотман. Анализ поэтического текста. Л., 1972, p. 61.

⁷ Ю. М. Лотман. Структура художественного текста. М., 1970, p. 31–33.

⁸ Lietuvių patarlės ir priežodžiai, t. 1. V., 2000, p. 259.

⁹ Э. Я. Кокаре. Мин. veik., p. 236–238.

¹⁰ Dėl vienos iš *puodynės* reikšmių. Vakarų žemaičiai puodynėmis (tarmiškai: pūdynėmis) vadino ypatingos formos koklius krosnių paviršiui aptaisyti. Juos gaminant molinis puodynės formos pusfabrikatis buvo užtraukiamas ant kvadratinės formelės taip, kad smarkiai praplėsti puodynės kraštai įgautų kvadratinę išvaizdą (16,4×16,4 cm). Puodynėmis dengtų krosnių vakarų Žemaitijoje XVIII a. pabaigoje dar buvo daug. XIX a. pradžioje koklius puodynes išstūmė naujai atsiradę tamsiai rusvi ar juosvi glazūruoti kokliai, įvežami iš kitur (žr.: J. Jablonskis. Puodynėmis dengtos krosnys vakarų žemaičiuose. – Kraštotyra. V., 1966, p. 120–123). Straipsnyje cituoti abu pavyzdžiai yra iš Žemaitijos, atitinka ir tarmė (plg.: *pūdynėj, pūdynė[je]*); taigi greičiausiai čia turima galvoje ypatingos formos koklis su įdubimu. Priežodžių vaizdai modeliuojami iš artimos aplinkos siejamų realiųjų: užkrosnis – krosnies koklis.

¹¹ Э. Я. Кокаре. Мин. veik., p. 238.

¹² *Rasa Paukštytė*. Gimtuvės ir krikščynos Lietuvos kaimo gyvenime. V., 1999, p. 51.

¹³ С. М. Толстая. Время. – Славянская мифология: Энциклопедический словарь. М., 2002, p. 94.

¹⁴ *Bronė Stundžienė*. Laikas liaudies dainose. – Tautosakos darbai, [t.] IX(XVI). V., 1998, p. 155.

¹⁵ *Pranė Dundulienė*. Lietuvių liaudies kosmologija. V., 1988, p. 38–39.

¹⁶ *B. Stundžienė*. Min. veik., p. 155.

¹⁷ P. Šmits. Latviešu tautas ticējumi, sēj. 1. Rīgā, 1940, p. 424.

¹⁸ Э. Я. Кокаре. Мин. veik., p. 238.

¹⁹ *Rasa Paukštytė*. Pribuvėjos vaidmuo. – Lietuvių šeima ir papročiai. V., 1995, p. 424.

²⁰ Pavyzdžiui, vandenį tik pašildydavo, bet nevirindavo (kad vaiko neišbertų pūslėmis). Taip pat buvo manoma, kad į pirmojo prausimo vandenį būtinai reikia ką nors įdėti: šventintų žolelių (apsaugai nuo piktųjų dvasių), sidabrinį pinigą (laimingam ir turtingam gyvenimui), žiupsnelį druskos (stiprumui) ar pelenų (drąsai), linų pluoštelį (sėkmingam ūkininkavimui), pieno (mergaitėms – veido skaistumui) ir t. t. (žr.: R. Paukštytė. Pribuvėjos vaidmuo, p. 425).

²¹ Lietuvių kalbos žodynas, t. VI. V., 1962, p. 299.

²² *Ambraziejus Jonynas*. Lietuvių folkloristika. V., 1984, p. 165–166.

²³ Lietuvių kalbos žodynas, t. VI, p. 1016, 1018.

²⁴ *Amb. Jonynas*. Min. veik., p. 166.

²⁵ Laumių dovanos: Lietuvių mitologinės sakmės. Parengė Norbertas Vėlius. V., 1979, p. 19–21.

²⁶ *R. Paukštytė*. Gimtuvės ir krikščynos Lietuvos kaimo gyvenime, p. 67–68.

²⁷ Э. Я. Кокаре. Мин. veik., p. 238.

²⁸ *Vosylius Sezemanas*. Estetika. V., 1970, p. 227.

²⁹ Tiesa, yra viena būtina sąlyga: išvardyti netikėtumai ir neįprasti reiškiniai jokiū būdu neturi paliesti mūsų poreikių ir interesų ar kitaip sutrukdyti, priešingu atveju vietoj juoko kils tik apmaudas ir pasipiktinimas (žr.: V. Sezemanas. Min. veik., p. 228–229).

³⁰ *Kazys Grigas*. Pagonybė ir krikščionybė pasaulėjautos raidoje. – Lietuvos TSR MA darbai, A serija, t. 1(102). V., 1988, p. 140.

³¹ K. Grigas. Lietuvių patarlės: Lyginamasis tyrinėjimas, p. 260.

³² Ten pat, p. 262.

³³ Šis priežodis turi atitikmenį rusų kalboje: *В лесу родились, пням молились* (žr.: В. Даль. Пословицы русского народа. М., 1957, p. 990). Lietuvių ir latvių sinonimiškų priežodžių populiarumas ir variantų gausa rodo, kad jie gana ilgą laiką savarankiškai gyvavo abiejų tautų folklorinėje tradicijoje, todėl laikytini tipologinėmis paralelėmis. Apie vienintelį užfiksuotą slavišką pavyzdį to negalima pasakyti, greičiausiai jis pasiskolintas.

**PROVERB *BAČKOJ AUGINTAS, PRO ŠPUNTA PENĖTAS*
(‘RAISED IN A BARREL, FED THROUGH A TAP’):
DIVERSE MANIFESTATIONS OF THE ARTISTIC IMAGE**

GIEDRĖ BUFIENĖ

Summary

The Baltic proverb, analyzed in this article, is mostly used to gibe at simpletons and impolite persons ignoring the basic rules of human communication. After concisely surveying its meaning and typical applications, the author devotes the largest portion of her article to discuss means of poetical expression, used in this proverb. Its message (the small baby should not be raised in isolation from other people) is conveyed by presenting two mutually supporting arguments, connected by use of syntactic parallelism; such structure allows for ingenious combinations of artistic images. Still, even greater diversity can be demonstrated by analyzing synonymous proverbs (about 20 types) as well. They are all unified by the same message and the similar, steadily preserved syntactic pattern, while textual contaminations reveal even closer affinity. The author describes in great detail the ways of image formation and the objective realities that influence them, presenting Lithuanian and Latvian folk beliefs, various ethnographic data, which could have affected appearing of the proverbs in question (e. g., folk beliefs related to the place and time of birth and baptizing, the ritual bathing of the newborn, etc.). The analyzed proverbs are of humoristic character, thus means of achieving comical effect are also discussed in the article. According to the author, among them can be used: mode of construction of the poetical image by presenting details from different levels of reality at an unexpected angle; desacralization of birth and baptizing rituals; employment of special lexical means, e. g. rare or dialectic words, acoustic effects. The Lithuanian samples quoted in the article get paralleled to the Latvian ones (if such data was available), in order to look for analogues or specifically Latvian means of expression.

Gauta 2003 04 30